

Χρύσα Ρανουτσάκη

**Η κρητική Μονή Βαλσαμόνερου. Πολιτισμικές ανταλλαγές
μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης στον ύστερο Μεσαίωνα
(Προκαταρκτική έκθεση)**

ABSTRACT

THE CRETAN MONASTERY OF BALSAMONERO. CULTURAL EXCHANGES BETWEEN BYZANTIUM AND THE WEST IN THE LATE MIDDLE AGES. A PRELIMINARY REPORT

As an important centre of studies with verifiable building activities and murals of outstanding quality dating from the 14th and 15th centuries, the Cretan Hagios Phanourios-Monastery of Balsamonero is a key historical monument for recognizing mutual critical reflection and active exchange between Byzantine and neighbouring cultures.

The essay at hand addresses the appropriate methods of research for the murals, which have survived in all four spaces of the complex. The pictorial programme in the three aisles and in the narthex of the monastery, as well as the relationship of the visual themes to each other, are critically analysed and interpreted. Additionally, the ideological and spiritual background of the patrons and monks in the period of denominational differences as well as in the later era of intercultural relationships between Cretans and Venetians is revealed, and the question of the ideational influences to which the artists working in the monastery were subject is followed.

Research on the pictorial material and an iconological discussion of it promise manifold and sustainable results; they form part of a comprehensive interdisciplinary research project which is in the initial phase. Its realization will contribute to a better understanding of cultural intercourse and conflict in the Mediterranean area.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Άγιος Φανούριος, Βαλσαμόνερο, βυζαντινές τοιχογραφίες 15ου αιώνα, τρικέφαλη Αγία Τριάδα

Ως κόμβος στον οποίο συναντώνται ποικίλα συστήματα ιδεών και καλλιτεχνικά δίκτυα του ύστερου Μεσαίωνα, η Μονή Φανουρίου Βαλσαμόνερου στα Βορίζια Ηρακλείου (Εικ. 1) αποτελεί πολλά υποσχόμενο αντικείμενο διεπιστημονικής έρευνας. Εκπονούμενο ήδη ερευνητικό πρόγραμμα στοχεύει στη συστηματική της εξέταση. Στο τετράχωρο, κτισμένο στις νότιες υπώρειες του Ψηλορείτη και διακοσμημένο με τοιχογραφίες συγκρότημα είναι ορατές η φιλομάθεια και η συνεχής δεκτικότητα σε πολλούς τομείς της γνώσης: στην αρχιτεκτονική,

* Ευχαριστώ θερμότατα τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού για τη χορήγηση άδειας μελέτης και δημοσίευσης του Καθολικού της Μονής Βαλσαμόνερου, καθώς και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου και ιδιαιτέρως τη Διευθύντρια Βασιλική Συθιακάκη και την αρχαιολόγο Ελένη Κανάκη για τη βοήθειά τους.

Εικ. 1. Βαλσαμόνερο, Μονή Αγίου Φανουρίου: άποψη από νοτιοανατολικά.¹

στην εικονογραφία και στη θεολογία.² Ως ιστορικά και πολιτισμικά σημεία αναφοράς για τη μορφολογική και εικονολογική προσέγγιση των τοιχογραφιών θα χρησιμοποιηθούν τα δύο μεγέθη του ύστερου Μεσαίωνα, το Βυζάντιο και η ιταλική Δύση.³ Η προσέγγιση επιδιώκει να συμβάλει στον επιστημονικό διάλογο για τα πνευματικά συστήματα του 14ου/15ου αιώνα, περίοδος κατά την οποία η Κρήτη προσέφερε ένα διαπολιτισμικό και κοινωνικο-οικονομικά ελκυστικό περιβάλλον για καλλιτέχνες και λόγιους Κρήτες, Βενετούς και παρεπιδημούντες Κωνσταντινουπολίτες.⁴

¹ Για τη μελέτη και δημοσίευση των τοιχογραφιών της Μονής Βαλσαμόνερου έχει δοθεί επίσημη άδεια από το ΥΠΠΟ (Πρόγραμμα Διαύγεια, ΑΔΑ: ΨΞΦ0465ΦΘ3-Λ02). Οι φωτογραφίες 1-6, 11, 13-14 είναι της συγγραφέως. Οι φωτογραφίες 7, 9, 10 είναι προϊόντα σάρωσης από τα βιβλία που αναφέρονται στις σχετικές παραπομπές. Η φωτογραφία 8 προέρχεται από το διαδίκτυο. Η φωτογραφία 12 παραχωρήθηκε στη συγγραφέα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου.

² Για παρατηρήσεις και φωτογραφικό υλικό βλ. Gerola (1934-35), αρ. 590· ΑΔ 28, Χρονικά, (1973), 601· Χατζηδάκης (1952), 72-75· Ξυγγόπουλος (1957), 80-81· Kalokyris (1973), σποραδικά· Gallas, Wessel, Borboudakis (1983), 313-321· Bissinger (1990), 1115, 1141 κε., καθώς και 1158 κε.· Bissinger (1995), αρ. 90, 150, 207· Μπορμπουδάκης (1991)· Ψυλάκης (1993-1994), I, 302 κε.· Spatharakis (1996), 300 κε.· Γκράτζιου (2010), 137-139, 142-144· Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη (2016).

³ Η εικονολογία ως μέθοδος έρευνας στοχεύει σύμφωνα με τον Erwin Panofsky στην κατανόηση του περιεχομένου μιας εικαστικής παράστασης καθιστώντας δυνατή την ένταξή της στα ιστορικοπολιτισμικά συμφραζόμενα, βλ. Schmidt (1993), 14 κε.

⁴ Βλ. ενδεικτικά Μαλτέζου, Βλάσση, Τζαβάρα (2010)· Maltezu (2010)· Jacoby (2010)· Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (2010)· Constantoudaki-Kitromilides (2009). Για μια τυπολογική προσέγγιση της βιβλιογραφίας για τη βενετοκρατία στον ελληνικό χώρο βλ. Παπαδιά-Λάλα (2004).

Ορισμένα μεμονωμένα εικονογραφικά μοτίβα, που συναντούμε στο μνημείο, έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον μελετητών, οι οποίοι έχουν προβεί σε μια πρώτη ταξινόμηση των θεματικών ενοτήτων του διακόσμου. Η ερμηνεία, όμως, των εικονογραφικών προγραμμάτων και της συνδηλωτικής σημασίας των παραστάσεων, η ερευνητική εμβάθυνση δηλαδή, συγκαταλέγεται ακόμη στα ζητούμενα. Το περιορισμένο ερευνητικό ενδιαφέρον για το μνημείο κλειδί στη διερεύνηση των αρχών της τέχνης της Κρητικής Σχολής εκδηλώθηκε στο πλαίσιο γενικότερης μελέτης για την εικονογραφία του Ακαθίστου Ύμνου, στο οποίο εξετάζονται οι τοιχογραφίες του βόρειου, αφιερωμένου στην Παναγία, κλίτους.⁵ Ακόμη διατριβή με αντικείμενο τις σκηνές της ζωής και τον εικονογραφικό κύκλο του Ιωάννη Προδρόμου εστιάζεται στις ομόθεμες τοιχογραφίες του νότιου κλίτους,⁶ ενώ σε πρόσφατο άρθρο αναλύεται επίσης η σπάνια εικονογραφία της παράστασης της θαυματουργικής θεραπείας αλόγου από τον άγιο Ρωμανό τον Σκλεποδιώκτη, προστάτη των αλόγων, που απεικονίζεται στον νάρθηκα.⁷ Τέλος, προσφάτως υποστηρικθείσες απόψεις που συνδέουν την προσθήκη του νότιου κλίτους με τη συστέγαση ορθόδοξου και καθολικού δόγματος στη Μονή Βαλσαμόνερου⁸ και που συνάγουν από τον διάκοσμο του κλίτους του Φανουρίου και του νάρθηκα φιλενωτικά ανοίγματα των Κρητών μοναχών,⁹ δεν τεκμηριώνονται με στοιχεία από τις πηγές και δεν φαίνεται να ευσταθούν.¹⁰

Το βόρειο κλίτος του ναού, αφιερωμένο στην Παναγία Οδηγήτρια, είναι το αρχαιότερο. Κτίσθηκε τον 14ο αιώνα ενώ η τοιχογράφησή του εκτελέσθηκε σε δύο φάσεις, στα τέλη του 14ου και στα 1430. Το νότιο κλίτος, αφιερωμένο στον Ιωάννη Πρόδρομο, κατασκευάστηκε στα 1406/07. Η τοιχογράφησή του ολοκληρώθηκε στα 1428. Στα 1423 προστέθηκε προς δυσμάς το εγκάρσιο κλίτος του Φανουρίου και μερικές δεκαετίες αργότερα ο νάρθηκας. Οι εργασίες τοιχογράφησης στο κλίτος του Φανουρίου ολοκληρώθηκαν, όπως προκύπτει από επιγραφή, στα 1431.¹¹ Τεκμήρια ασφαλούς χρονολόγησης των αρχιτεκτονικών μερών παρέχουν οι κτητορικές-αφιερωτικές επιγραφές, ενώ μέρος του διακόσμου του βόρειου κλίτους και ο διάκοσμος του νάρθηκα χρονολογούνται βάσει εικονογραφικών και τεχνοτροπικών κριτηρίων στα 1430 και 1450 αντιστοίχως.¹²

⁵ Spatharakis (2005), 24-34.

⁶ Κατσιώτη (1998), σποραδικά.

⁷ Πύρρου (2013).

⁸ Γκράτζιου (2010), 138, 142 και Γκράτζιου (2011), 118-122.

⁹ Ritzerfeld (2014), 391-398.

¹⁰ Για ενστάσεις στη θεωρία περί προσθήκης παράλληλων κλιτών στους μονόχωρους ναούς της Κρήτης ως ένδειξη συστέγασης των δύο δογμάτων βλ. Tsamakda (2011). Επιχειρήματα που αναιρούν την ίδια άποψη στο Βαλσαμόνερο διατυπώνει προσφάτως και η Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη (2016), 134-139.

¹¹ Για την επιγραφή βλ. Gerola (1905-1932), 4, 539· Ξανθουδίδης (1903), 139. Κάτοψη και τομές του συγκροτήματος δημοσιεύουν οι Gallas, Wessel, Borboudakis (1983), 314, εκ. 275. Για τη διερεύνηση των οικοδομικών φάσεων του μνημείου βλ. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη (2016).

¹² Βλ. Ξανθουδίδης (1903), 139· Gerola (1905-1932), 4, 539-541· ΑΔ 28, Χρονικά (1975), 357· Χατζηδάκης (1952), 75· Δουλιγεράκης (1958), 119-123· Bissinger (1995), 122-124, 181-182, 231· Spatharakis (2005), 24-34· Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη (2016), 123.

Εικ. 2. Μονή Αγίου Φανουρίου, κλίτος Αγίου Ιωάννη Προδρόμου.
Η δεύτερη εύρεση της κεφαλής του Προδρόμου. Τοιχογραφία του 1428.

Αξιόλογοι υπήρξαν ο ρόλος της Μονής και η σχέση της με γειτονικές μονές, λόγου χάρη με τη Μονή του Βροντισίου, καθώς και με άλλα πνευματικά ιδρύματα που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο.¹³ Πολύπλευρα καταρτισμένοι οι μοναχοί του Βαλσαμόνερου δραστηριοποιούνταν ως αντιγραφείς και ασκούσαν επιρροή ως παράγοντες μεταβίβασης γνώσης.¹⁴

Συναφές είναι και το θέμα των πνευματικών αναζητήσεων των κτητόρων της Μονής, των θεολογικών και φιλοσοφικών τους αναζητήσεων, καθώς και της μετουσίωσης αυτών σε διατάξεις λειτουργικού τυπικού και σε ιστορήση του ναού.

Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του νότιου κλίτους (1428), που περιλαμβάνει επιλεγμένες σκηνές από τη ζωή του Χριστού και έναν εκτεταμένο κύκλο της ζωής του Ιωάννη Προδρόμου, ξεχωρίζουν παραδείγματος χάρη οι παραστάσεις της δεύτερης και τρίτης θαυμαστής εύρεσης και ανακομιδής της κεφαλής του Προδρόμου στην Κωνσταντινούπολη (Εικ. 2).¹⁵ Η περίπλοκη εικονογραφία της σκηνής βασίζεται σε πηγές του 5ου, 6ου και 10ου αιώνα (*Πρακτικά της Συνόδου Χαλκηδόνας, Διονύσιος Μικρός, Μηνολόγιο Βασιλείου Β΄*).¹⁶ Ο εικονογραφικός αυτός κύκλος της ζωής του Ιωάννη μετέφερε, εμμέσως ίσως, τον παρατηρητή του 15ου αιώνα στην

¹³ Για τη Μονή Βροντισίου βλ. Ranoutsaki (2011).

¹⁴ Ιδιαίτερα σημαντική για τη δράση των μοναχών ήταν η περιουσία και η βιβλιοθήκη της Μονής βλ. Μαυρομάτης (1990), 474-488.

¹⁵ Για τις θαυμαστές ευρέσεις της κεφαλής του Προδρόμου στη βυζαντινή εικονογραφία βλ. Κατσιώτη (1998), 159-169.

¹⁶ Της ίδιας, 161-162.

Εικ. 3. Βαλσαμόνερο, Μονή Αγίου Φανουρίου, κλίτος Παναγίας.
Σκηνές από τον κύκλο του Ακαθίστου Ύμνου. Τοιχογραφίες γύρω στα 1430.

αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη κωνσταντινουπολιτική Μονή του Στουδίου, πρότυπο πνευματικού ιδρύματος στη βυζαντινή κοινοπολιτεία και τόπο φύλαξης της κάρας του Βαπτιστή, και τον συνέδεε πολιτιστικά με την Πόλη των Πόλεων.¹⁷

Σημαντικές είναι και οι παραστάσεις που συνδέονται με το κίνημα του Ησυχασμού.¹⁸ Η μορφή αυτή μυστικισμού είχε προκαλέσει αντιπαραθέσεις τον 14ο αιώνα και δέχεται ως σήμερα την κριτική πολλών δυτικών. Ωστόσο από τις σχέσεις αλληλεπίδρασης θεολογικής σκέψης και καλλιτεχνικής έκφρασης αφορμήθηκαν νέα, πολλές φορές εξεζητημένα, εικονογραφικά θέματα, αλλά και η εισδοχή παλαιότερων σε νέες συνθέσεις.¹⁹ Δείγματος χάριν ο κύκλος του Ακαθίστου Ύμνου στην καμάρα του βόρειου κλίτους της Παναγίας (Εικ. 3-4), στον οποίο συμπυκνώνονται οι έννοιες της ενσάρκωσης και της ευχαριστίας και ο οποίος μπορεί να ερμηνευτεί και λόγω του ιδιαίτερου τονισμού του φωτός στις παραστάσεις ως ποιητικό είδος ησυχαστικού τύπου, όπως και η επιλογή απεικόνισης αγίων που έζησαν αυστηρά ασκητικό βίο σύμφωνα προς τις επιταγές των ιερών νηπτικών (Άγιοι Γεράσιμος, Ζωσιμάς και Μαρία Αιγυπτία [Εικ. 5]).²⁰

¹⁷ Στην Κωνσταντινούπολη οι ναοί του Προδρόμου πλειοψηφούσαν σε σχέση με αυτούς άλλων αγίων βλ. Janin (1938). Για την ίδρυση της Μονής Στουδίου βλ. Mango (1978). Για τον ρόλο της Μονής Στουδίου στη λατρεία του Προδρόμου στην Κωνσταντινούπολη βλ. Κασιώτη (1998), 22, 190-214.

¹⁸ Από την πλούσια βιβλιογραφία για το κίνημα του Ησυχασμού βλ. ενδεικτικά Müller-Schauenburg (2012)· Blüm (2009), 368-423· Podskalsky (1977)· Meyendorff (1975)· Meyendorff (1974).

¹⁹ Για τη γένεση νέων εικονογραφικών θεμάτων κατά τον Ησυχασμό βλ. Τριανταφυλλόπουλος (2000), 168, 173. Για τον ρόλο του Ησυχασμού στη βυζαντινή ζωγραφική του 14ου και 15ου αιώνα βλ. Velmans (2006)· Strezova (2014).

²⁰ Σχετικά με το πνεύμα των παραστάσεων του Ακαθίστου Ύμνου και τη συμφωνία τους με την ησυχαστική σκέψη βλ. Velmans (2006), 192. Για τη σημασία του φωτός στη βυζαντινή ζωγραφική βλ. Καλοκύρης (1989). Για εικονογραφικά

Εικ. 4. Βαλσαμόνερο, Μονή Αγίου Φανουρίου, κλίτος Παναγίας. Ακάθιστος Ύμνος, Οίκος 20: «Ύμνος ἅπας ἠττάται...». Τοιχογραφία γύρω στα 1430.

Εικ. 5. Βαλσαμόνερο, Μονή Αγίου Φανουρίου, κλίτος Παναγίας.

παραδείγματα μοναχισμού υπό ησυχαστικό πρίσμα, όπως του Αγίου Γερασίμου που δαμάζει λιοντάρι, βλ. Τριανταφυλλόπουλος (2005), 244, υποσ. 64· Βοκοτόπουλος (1998-1999), 291 κε.

Εικ. 6. Βαλσαμόνερο, Μονή Αγίου Φανουρίου, κλίτος Αγίου Φανουρίου. Τρικέφαλη Αγία Τριάδα, Χριστός Παντοκράτωρ. Τοιχογραφίες του 1431.

Ενδεικτικός της ενίσχυσης ησυχαστικών απόψεων είναι και ο ευχαριστιακός-θεοφανειακός ρεαλισμός που χρωματίζει την εικονογραφία του ιερού βήματος στο κλίτος του Φανουρίου. Περίπλοκο είναι μεταξύ άλλων το ερώτημα ποιοι προβληματισμοί ενέπνευσαν την αλληγορική σύνθεση της τρικέφαλης αγγελικής θεότητας στο μέτωπο της αψίδας του ιερού (Εικ. 6), η οποία στη σχετική βιβλιογραφία περιγράφεται τις περισσότερες φορές λακωνικά ως Αγία Τριάδα δυτικού τύπου.²¹

Η τρικέφαλη μορφή παριστάνεται όρθια με ανοιγμένα φτερά, μέσα σε ανοικτόχρωμη δόξα, πάνω σε σκουρόχρωμο κάμπο να βηματίζει ελαφρά προς τα αριστερά. Τις τρεις κεφαλές της περιβάλλουν ισάριθμα φωτοστέφανα, τις καστανές κόμες της συγκρατούν διαδήματα. Η μορφή φέρει ανοικτόχρωμο ένδυμα πάνω από το οποίο ανοίγεται σαν από πνοή αύρας ένα πορφύρο ύφασμα που κλείνει κάτω από τα γόνατα με πόρπη-μάσκα. Εκατέρωθέν της προβάλλουν ανά δύο τα τέσσερα θηρία της Αποκάλυψης. Τρία ζεύγη αγγέλων την πλαισιώνουν σε στάση προσκύνησης βεβαιώνοντας τη θεοφανειακή της ενέργεια.

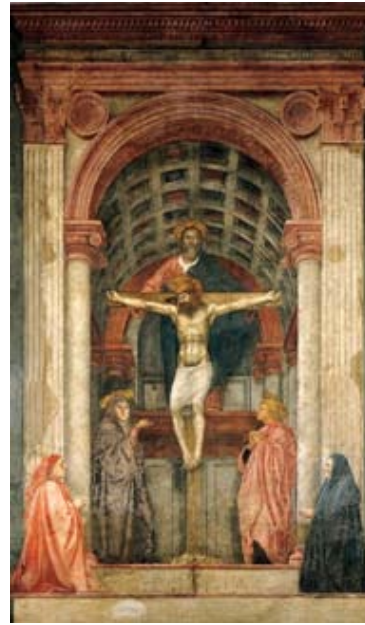
Ο ζωγράφος υιοθετεί το τριαδικό σχήμα του τρικέφαλου, του λεγόμενου *caput tricript* ή *vultus trifrons*.²² Το μοτίβο αυτό, γνωστό στη δυτική τέχνη από τον 11ο αιώνα, οδήγησε

²¹ Spatharakis (1996), 311· Ritzerfeld (2014), 391.

²² Ως θέμα το τρικέφαλο ήταν οικείο και σε προχριστιανικούς πολιτισμούς βλ. Pettazzoni (1946)· Kirfel (1948)· Hoogewerff (1942-1943)· Troescher (1958)· Augustyn (2009), 55. Εικαστικά παραδείγματα απαντούν από τον 10ο αι. μ.Χ. και στη Νουβία, όπως έφεραν στο φως ανασκαφές βρετανικής αποστολής στο Abd el Gadir και προσφάτως της πολωνικής στη Dongola, βλ. Griffith (1928), 71, 77, εικ. 47, 56· Moritz von Bissing (1937), 157· Martens-Czarnecka (2001), 271, εικ. 12· Martens-Czarnecka (2011) 158-159, εικ. 75. Για επισκόπηση της εικονογραφίας της Αγίας Τριάδας στη Νουβία βλ. Makowski (2015).

Εικ. 7. Μουσείο του San Gimignano.
Τριπρόσωπη Αγία Τριάδα (*vultus trifrons*).
Μικρογραφία από αντιφωνάριο του 15ου αι.

Εικ. 8. Φλωρεντία, Santa Maria Novella.
Masaccio, Αγία Τριάδα. Τοιχογραφία του 1425-1428
(<https://www.pinterest.de/pin/47076758581375218/>).

κάποιους ερευνητές να υποθέσουν την ύπαρξη από τον πρώιμο 15ο αιώνα στο Βαλσαμόνερο ενός θεολογικού υπόβαθρου ανοικτού προς την εκκλησία της Ρώμης.²³ Θα ήταν ωστόσο υπεραπλουστευτικό με βάση μόνο το στοιχείο αυτό να θεωρήσουμε την τοιχογραφία της Αγίας Τριάδας στο κλίτος του Φανουρίου εκδυτικισμένη. Στην τριαδική αυτή μορφή ο ζωγράφος δεν φαίνεται να εμπνέεται από δυτικά τρικέφαλα ή τριπρόσωπα (Εικ. 7), που αντανακλούν κάτι το τερατώδες, το μη συμβατό προς τη βυζαντινή αισθητική.²⁴ Χωρίς να επιχειρήσω εδώ να επισκοπήσω την εικονογραφία του τρικέφαλου οφείλω να επισημάνω ότι στη δυτική εικονογραφία του ύστερου Μεσαίωνα η εμφάνισή του υπήρξε σπάνια, κυρίως μετά την απόρριψή του από την επίσημη καθολική θεολογία λόγω της αδυναμίας του να αποδώσει με σαφήνεια τη διάκριση των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδας.²⁵ Αντί αυτού επεκράτησε εφεξής η εκφραστικότερη παράσταση του Θρόνου της χάριτος (Εβρ. 4, 16) ως Αγία Τριάδα δυτικού τύπου (Εικ. 8).²⁶ Αλλά και η ορθόδοξη εκκλησία απαγόρευσε τις τρικέφαλες παραστάσεις στη Σύνοδο της Μόσχας του 1666/67.²⁷

²³ Spatharakis (1996), 311· Ritzerfeld (2014), 391 και σποραδικά.

²⁴ Παϊσίδου (2001), 385. Χαρακτηριστικά δυτικά παραδείγματα είναι η μικρογραφία με την τρικέφαλη Αγία Τριάδα σε ένα missale του 1406 από το Regensburg, St. Emmeram (cod. lat. Mon. 14075: πρβλ. Augustyn [2009], εικ. 8.) ή εκείνη με την τριπρόσωπη Αγία Τριάδα σε ένα αντιφωνάριο του 15ου αιώνα στο Μουσείο του San Gimignano· πρβλ. Pettazzoni (1946), 151, πίν. 16.

²⁵ Από την πλούσια βιβλιογραφία για την εικονογραφία της Αγίας Τριάδας βλ. ενδεικτικά Hackel (1931)· Braunfels (1954)· German de Pamplona (1970)· Bœspflug (2001)· Augustyn (2009).

²⁶ Augustyn (2009), 64-66. Γνωστά παραδείγματα με τον Θρόνο της χάριτος είναι η μικρογραφία σε ένα γαλλικό missale του 1125 στο Cambrai και η τοιχογραφία του Masaccio στη Santa Maria Novella της Φλωρεντίας (1425-1427), βλ. Cahn (1996), 1, εικ. 242, 2, 121 κε.· Bœspflug (2001), 103-128, πίν. 7.

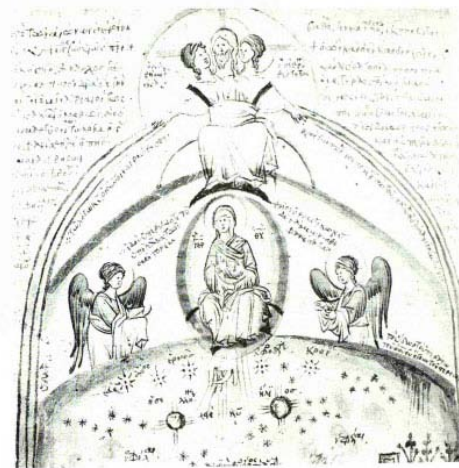
²⁷ Thon (1979), 77.

Εικ. 9. Άγιο Όρος, Καθολικό Μονής Χιλανδαρίου, «Η Σοφία ώκοδόμησεν τὸν οἶκον αὐτῆς». Τοιχογραφία του 1299.

Αυτή η ασυνήθιστη πλην όμως κατάλληλη για τη διατύπωση δογματικών θέσεων εικονογραφία της Αγίας Τριάδας ήταν προφανώς δόκιμη στους κύκλους της παλαιολόγειας διανόησης ως απόρροια των έντονων συζητήσεων και συγκρούσεων κατά τον 13ο αιώνα περί

Αγίας Τριάδας και filioque.²⁸ Στα τέλη του 13ου αιώνα ο δημιουργός λόγου χάρι της τοιχογραφίας της Πεντηκοστής στον Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς στην Καστοριά (1270–1280) απέδωσε την ανθρωπόμορφη Αγία Τριάδα ως ένθρονο Παλιό των Ημερών από τον λαϊκό του οποίου φύονται η κεφαλή του Εμμανουήλ και η περιστέρα.²⁹ Ο στόχος ήταν εδώ να τονιστεί το δόγμα της εκπόρευσης του Πνεύματος μόνο από τον πατέρα.³⁰ Στην περίπτωση μιας τοιχογραφίας στο Καθολικό της αθωνικής Μονής Χιλανδαρίου του 1299 που θεματοποιεί τη βιβλική ρήση «Η Σοφία ώκοδόμησεν [...] οἶκον» (Παροιμ. 9, 1), εξεικονίζεται η συνοδευόμενη από την επιγραφή «Η τρισυπόστατος μονάς» τρικέφαλη μορφή αγγέλου ως υπόμνηση της τριαδολογικής ενότητας (Εικ. 9).³¹ Σε άλλη εκδοχή παριστάνονται ο Θεός Πατέρας ως άνδρας ώριμης ηλικίας και ο Υιός με το Άγιο Πνεύμα με κεφαλές αγγέλων, όπως δείχνει μια μικρογραφία παράστασης του ουρανού με την Αγία Τριάδα να αγκαλιάζει τον κόσμο σε παλαιολόγειο χειρόγραφο του 1428 (cod. Marc. gr. 516) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (Εικ. 10).³²

Εικ. 10. Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, cod. gr. 516, f. 158v: Ο ουρανός. Μικρογραφία του 1428.

²⁸ Για τις δογματικές συζητήσεις βυζαντινών και δυτικών βλ. ενδεικτικά Παπαδάκης – Meyendorff (2003). Το θέμα της τρικέφαλης παράστασης απαντά στον ανατολικό τοίχο και σε άλλους ναούς της Κρήτης, όπως για παράδειγμα στον Άγιο Παντελεήμονα στα Περιβόλια Χανίων, βλ. Μαϊλης (2016). Υπάρχουν και πολλά μεταβυζαντινά παραδείγματα. Γνωστή είναι η παράσταση στις τοιχογραφίες της Λίνδου Ρόδου χρονολογούμενες περίπου στα 1500 βλ. Κόλλιας (2000), 24 κε.

²⁹ Παϊσίδου (2001), Εικ. 1-4.

³⁰ Της ίδιας, 387.

³¹ Millet (1927), πίν. 79.2· Παϊσίδου (2001), Εικ. 14. Για εικονολογικές παρατηρήσεις και επισημάνσεις σχετικά με παραδείγματα αγιοτριαδικής εικονογραφίας στη βενετοκρατούμενη Εύβοια βλ. Τριανταφυλλόπουλος (2012).

³² Furlan (1981), 44 κε., πίν. 45-46.

Εικ. 11. Βαλσαμόνερο, Μονή Αγίου Φανουρίου, κλίτος Αγίου Φανουρίου. Χριστός Παντοκράτωρ, Μεγάλη Είσοδος. Τοιχογραφίες του 1431.

Στο τριαδολογικό σχήμα στο κλίτος του Φανουρίου προέχει η αισθητοποίηση της σχέσης του Χριστού με την εκτός τόπου και χρόνου πραγματικότητα της Αγίας Τριάδας και τη θεϊκή ενέργειά της κατά το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Ο γνωστός από επιγραφή του 1431 ζωγράφος Κωνσταντίνος Ειρικός έχει τοποθετήσει εδώ την τρικέφαλη αγγελική μορφή σε εμφαντική θέση πάνω και την παράσταση της Μεγάλης Είσοδου με τον Χριστό λειτουργό κάτω από τον στηθαίο Παντοκράτορα

της αψίδας (Εικ. 11-12). Πιο συγκεκριμένα, στο Βαλσαμόνερο υιοθέτησε τη γνωστή και από την Περιβλεπτο του Μυστρά (1375) πρακτική συναπεικόνισης Αγίας Τριάδας και Μεγάλης Είσοδου,³³ με την οποία δίνεται έμφαση στην επίκληση της Αγίας Τριάδας κατά τον καθιαγιασμό των τιμών δώρων στη Θεία λειτουργία. Με το σχήμα αυτό συνδέεται άλλωστε άμεσα και το κείμενο του Χερουβικού, που ψάλλεται πριν από τη Μεγάλη Είσοδο εξυμνώντας τη ζωοποιό Αγία Τριάδα.³⁴ Μπροστά στον ανοιγμένο κώδικα του Παντοκράτορα της αψίδας ο λειτουργός-μοναχός έρχεται τέλος αντιμέτωπος με ευαγγελικό χωρίο του Ματθαίου, με το οποίο καλείται να ομολογήσει την πίστη του και να πάρει τις αποφάσεις του σχετικά με τη μοναχική του κλίση/κλήση.³⁵

Με ένα κεντρικής σημασίας ερώτημα συνδέεται και η λατρεία του Φανουρίου που καλλιεργήθηκε

Εικ. 12. Βαλσαμόνερο, Μονή Αγίου Φανουρίου, κλίτος Αγίου Φανουρίου, σχέδιο τοιχογραφιών Ιερού Βήματος από τον Αριστείδη Χρηστάκη (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου).

³³ Βλ. Dufrenne (1970), 14, εικ. 62.

³⁴ Πρβλ. Brightman (1896), 1, 377· Schulz (1980), 69-70.

³⁵ Ματθ. 10: 37-38: 'Ο φίλων πατέρα [ή μητέρα] υπέρ έμέ ούκ έστι μου άξιος· και ο φίλων υιόν ή θυγατέρα υπέρ έμέ ούκ έστι μου άξιος· και ός ού λαμβάνει τόν σταυρόν αύτοϋ και άκολουθεϊ όπίσω μου, ούκ έστι μου άξιος.

Εικ. 13. Βαλσαμόνερο, Μονή Αγίου Φανουρίου, κλίτος Αγίου Φανουρίου: Ο Φανούριος ως στρατιωτικός άγιος. Τοιχογραφία του 1431.

στο Βαλσαμόνερο από τον 15ο αιώνα (Εικ. 13).³⁶ Η ως τώρα διερεύνησή της σε συνάρτηση με παραστάσεις του σε εικόνες-έργα του ζωγράφου Αγγέλου,³⁷ πιστεύω ότι θα δώσει, αν συνδυαστεί προς τη συγκριτική μελέτη των τοιχογραφιών του εγκάρσιου κλίτους με επεισόδια από τον βίο του, μια ολοκληρωμένη εικόνα για την πρόσληψη του νεοφανούς.

Η παράλληλη εξέταση των πολυάριθμων επιγραφών και της σχέσης τους με τις εικονιστικές παραστάσεις θα βοηθήσει άλλωστε να διευκρινιστούν εικονογραφικά ζητήματα και ζητήματα σχετικά με τον

μοναχισμό της Κρήτης του ύστερου Μεσαίωνα (Εικ. 14).³⁸ Οι επιγραφές περιλαμβάνουν στίχους δογματικού και λογοτεχνικού περιεχομένου, καθώς και μαρτυρίες για την ταυτότητα αφιερωτών και ζωγράφων.

Στο εκπονούμενο πρόγραμμα θα αποσαφηνιστεί η εικαστική μετουσίωση θεολογικών-φιλοσοφικών πεποιθήσεων και θα διαλευκανθούν ζητήματα υπό συζήτηση στη σύγχρονη έρευνα. Πέρα από τη διαλογή και ανάλυση των αρχειακών και αρχαιολογικών δεδομένων σε συστοιχία με τις διαφορετικές φάσεις δόμησης και τοιχογράφησης του μνημείου, θα ήθελα να επισημάνω και πάλι την εικονολογία του διακόσμου. Η ερμηνεία του, όπως έδειξε το παράδειγμα της τρικέφαλης Αγίας Τριάδας, υπόσχεται διαφοροποιημένα και ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Εικ. 14. Βαλσαμόνερο, Μονή Αγίου Φανουρίου. Επιγραφή στο κλίτος του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου με τοιχογραφίες του 1428.

³⁶ Για τη λατρεία του Αγίου Φανουρίου βλ. Ζαχαριάδου (1964): Vassilakes-Mavrakakes (1980–1981): Κόλλιας (2004).

³⁷ Βλ. Vassilaki (2009): Vassilaki (2010): Cormack (2013-2014).

³⁸ Για δείγματα ανάλυσης επιγραφών σε ιστορημένους ναούς της Κρήτης μεταξύ αυτών και μίας στον Άγιο Φανούριο Βαλσαμόνερου βλ. Πατεδάκης (2011), 217-219, πίν. 17, εικ. 12' του ιδίου (2016).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχαιολογικόν Δελτίον (ΑΔ).

- Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος (1998-1999), «Δύο παλαιολόγειες εικόνες στα Ίεροσόλυμα», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 20, περίοδος Δ΄, 291-308.
- Όλγα Γκράτζιου (2010), *Η Κρήτη στην Ὑστερη μεσαιωνικὴ ἐποχὴ. Η μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Ηράκλειο.
- Εμμανουήλ Δουλγεράκης (1958), Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς Βροντισίου, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 12, 117-170.
- Ελισάβετ Ζαχαριάδου (1964), Ἱστορικὰ στοιχεῖα σ΄ ἓνα θαῦμα τοῦ ἁγίου Φανουρίου, *Ἀρχεῖον Πόντου* 26, 309-318.
- Κωνσταντῖνος Δ. Καλοκύρης (1989), «Η θεολογία τοῦ φωτός καὶ ἡ παλαιολόγεια ζωγραφικὴ (Ὁ Παλαμισμὸς στὴ βυζαντινὴ τέχνη)», *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη, Παλαιολόγειος Ἐποχὴ, ΚΒ΄ Δημήτρια, ἐπιστημονικὸ συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἱερὰ Μονὴ Βλατάδων, 29-31 Ὀκτωβρίου 1987*.
- Αγγελικὴ Κατσιώτη (1998), *Οἱ σκηνές τῆς ζωῆς καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου στὴ βυζαντινὴ τέχνη*, Αθήνα.
- Ηλίας Ε. Κόλλιας (2000), *Η μνημειακὴ ἐκλεκτικὴ ζωγραφικὴ στὴ Ρόδο στα τέλη τοῦ 15ου καὶ στις ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνῶν.
- Ηλίας Ε. Κόλλιας (2004), «Ἅγιος Φανούριος ἓνας μεταλλαγμένος ἅγιος», *Χάρις Χαίρε, Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Χάρις Κάντζια II*, Αθήνα, 285-305.
- Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (2010), «Τάσεις καὶ κυριότεροι ἐκπρόσωποι τῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων στὴν Κρήτη, τὴν Κύπρο καὶ τὰ Επτάνησα μετὰ τὴν Ἄλωση», Χρύσα Μαλτέζου (ἐπιστημονικὴ διεύθυνση), Δέσποινα Βλάσση – Ἀγγελικὴ Τζαβάρα (ἐπιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ἑλλάδα, Προσεγγίζοντας τὴν ἱστορία τῆς*, τόμ. Α΄-Β΄, ἀρ. 30, Α΄, Αθήνα-Βενετία, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας – Βιβλιοθήκη, 493-534.
- Αθανάσιος Μαῖλης (2016), «Ἀλλάζοντας τὸ δόγμα. Ὁ διπλὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Παντελεήμονα καὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου στα Περιβόλια Χανίων», *12ο Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, Ηράκλειο 21-25.9.2016, Πρόγραμμα/περιλήψεις*, 277-278.
- Ἰωάννης Κ. Μαυρομάτης (1990), «Η βιβλιοθήκη καὶ ἡ κινητὴ περιουσία τῆς κρητικῆς Μονῆς Βαλασαμόνερου», *Θησαυρίσματα* 20, 458-499.
- Μανόλης Μπορμπουδάκης (1991), «Παρατηρήσεις στὴ ζωγραφικὴ τοῦ Σκλαβεροχωρίου», *Εὐφρόσυνον, Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. Α΄-Β΄, Α΄, Αθήνα, 375-399.
- Στέφανος Ξανθουδίδης (1903), «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης», *Ἀθηνᾶ* 15, 138-142.
- Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος (1957), *Σχεδιάγραμμα θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωση*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, 40.
- Μελίνα Π. Παϊσίδου (2001), «Η ἀνθρωπόμορφη Ἁγία Τριάδα στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς Καστοριάς», *Αφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη, 373-394.
- Ἀριστείδης Παπαδάκης – John Meyendorff (2003), *Η χριστιανικὴ Ἀνατολή καὶ ἡ ἀνοδος τοῦ παπισμοῦ, Η ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, Αθήνα.
- Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα (2004), «Η βενετοκρατία στὸν ἱστοριογραφικὸ λόγο. Ἀντιλήψεις καὶ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ Δ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἱστορίας: Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας, 1833-2002*, τ. Β΄, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, 553-572.

- Μανόλης Σ. Πατεδάκης (2011), «Στοιχεία επιγραφικής σε τοιχογραφημένους ναούς της Κρήτης κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα», *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Β2, Χανιά, 205-224.
- Μανόλης Σ. Πατεδάκης (2016), «Μία επιγραφή με ηγεμονική διάσταση: Επίγραμμα του Θεοδώρου Προδρόμου στο Βίβλος γενέσεως (ευαγγ. Ματθαίου 1.1) από την Παναγία στο Μέρωνα», Μ. Σ. Πατεδάκης–Κ. Δ. Γιαπιτσόγλου (επιμ.), *Μαργαρίται, Μελέτες στη Μνήμη του Μανόλη Μπορμπουδάκη*, Σητεία, 329-359.
- Νικολέτα Πύρρου (2013), «Θεραπευτής και πεταλωτής: Νέα στοιχεία για τον Ρωμανό τον σκλεποδιώκτη από τη μνημειακή ζωγραφική της Κρήτης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 34, 167-178.
- Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη (2016), «Παρατηρήσεις για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής Βαλασαμόνερου», Μ. Σ. Πατεδάκης – Κ. Δ. Γιαπιτσόγλου (επιμ.), *Μαργαρίται, Μελέτες στη Μνήμη του Μανόλη Μπορμπουδάκη*, Σητεία, 104-140.
- Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος (2000), «Εκκλησιαστική ζωγραφική καὶ Ἑσυχασμός. Τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὴν ἑν Χριστῷ ἀνακαίνιση καὶ στὶς οὐμανιστικὲς “Ἀναγεννήσεις” κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», *Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς στὴν ἱστορία καὶ τὸ παρόν*, Ἅγιον Ὄρος, Ἱερά Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, 167-192.
- Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος (2005), «Οἰκουμενικότητα καὶ Βυζαντινὴ Τέχνη, Μιὰ Ἀνάγνωση», «*Τὸ Βυζάντιο ὡς Οἰκουμένη*», Διεθνή Συμπόσια, Αθήνα, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, 16, 233-255.
- Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος (2012), «Ζητήματα ἑρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς στὴ Μεταμόρφωση στὸ Πυργὶ Αὐλωναρίου. Ὅψεις τῆς λατινοκρατούμενης Εὐβοίας», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, περίοδος Δ΄*, 33, 141-154.
- Μανόλης Χατζηδάκης (1952), «Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 6, 59-91.
- Νίκος Ψιλάκης (1993-1994), *Μοναστήρια καὶ ἐρημητήρια τῆς Κρήτης* 2, Ηράκλειο.
- Wolfgang Augustyn (2009), “Die Darstellung der Trinität: das schwierige Gottesbild im Spiegel der Bildüberlieferung”, Eckhard Leuschner κ.ά. (eds.), *Das Bild Gottes in Judentum, Christentum und Islam vom Alten Testament bis zum Karikaturenstreit*, Petersberg, 45-80.
- Friedrich Wilhelm von Bissing (1937), “Die Kirche von Abd el Gadir bei Wadi Halfa und ihre Wandmalereien”, *Mitteilungen des deutschen Instituts für ägyptische Altertumskunde in Kairo* 7, 128-183.
- Manfred Bissinger (1990), “Kreta”, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* IV, Stuttgart, 1115, 1141, 1158.
- Manfred Bissinger (1995), *Kreta, Byzantinische Wandmalerei*, Münchener Arbeiten zur Kunstgeschichte und Archäologie 4, München.
- Georg Günter Blüm (2009), *Byzantinische Mystik, Ihre Praxis und Theologie vom 7. Jahrhundert bis zum Beginn der Turkokratie, ihre Fortdauer in der Neuzeit*, Berlin.
- François Boespflug (2001), *Trinität, Dreifaltigkeitsbilder im späten Mittelalter*, Paderborn, Aus dem Französischen übersetzt von Wiebke Marie Stock.
- Wolfgang Braunfels (1954), *Die Heilige Dreifaltigkeit*, Düsseldorf.
- Frank Edward Brightman (1896), *Liturgies Eastern and Western* 1, Oxford, Eastern Liturgies.
- Walter Cahn (1996), *Romanesque Manuscripts, The Twelfth Century* 2, London.
- Maria Constantoudaki-Kitromilides (2009), “Viaggi di pittori tra Costantinopoli e Candia: documenti d’archivio e influenti sull’arte (XIV-XV sec.)”, Chryssa Maltezos, Angeliki Tzavara, Despoina Vlassi (eds.), *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, Venezia, Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia 3-7 dicembre), 709-723.

- Robin Cormack (2013-2014), "Two new icons by Angelos", Maria Vassilaki (ed.), *Studies on the Painter Angelos, His Age and Cretan Painting*, Μουσείο Μπενάκη 13-14, 69-77.
- Suzy Dufrenne (1970), *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques IV.
- Italo Furlan (1981), *Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana IV*, Padova.
- Klaus Gallas, Klaus Wessel, Manolis Borboudakis (1983), *Byzantinisches Kreta*, München.
- Giuseppe Gerola (1905-1932), *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, 1-4, Venezia.
- Giuseppe Gerola (1934-1935), "Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta", *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Atti*, 94.
- Francis L. Griffith (1928), "Oxford excavations in Nubia, LVI-LXI: The church at Abd el-Qadir", *Liverpool University Annals of Archaeology and Anthropology* 15, 63-88.
- Godefridus J. Hoogewerff (1942-1943), "'Vultus Trifrons': Emblema diabolico. Immagine improba della Santissima Trinità (Saggio iconologico)", *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 19, ser. 3, Rendiconti, 205-245.
- David Jacoby (2010), "Candia between Venice, Byzantium and the Levant: the Rise of a Major Emporium to the Mid-Fifteenth Century", Maria Vassilaki (ed.), *The Hand of Angelos, An Icon Painter in Venetian Crete*, Farnham-Burlington, Athens, Benaki Museum, 38-47.
- Raymond Janin (1938), "Les églises byzantines du Précurseur à Constantinople", *Échos d'Orient* 37, 312-351.
- Konstantinos Kalokyris (1973), *The Byzantine Wall Paintings of Crete*, New York.
- Wilibald Kirfel (1948), *Die dreiköpfige Gottheit, Archäologisch-ethnologischer Streifzug durch die Ikonographie der Religionen*, Bonn.
- Piotr Makowski (2015), "The Holy Trinity in Nubian Art", Włodzimierz Godlewski, Dorota Dzierzbicka (eds.), *Dongola 2012-2014, Fieldwork, conservation and site management*, Excavation Series 3, Warsaw, Polish Centre of Mediterranean Archaeology.
- Chryssa Maltezo (2010), "The History of Crete during the Fifteenth Century on the Basis of Archival Documents", Maria Vassilaki (ed.), *The Hand of Angelos. An Icon Painter in Venetian Crete*, Farnham-Burlington, Athens, Benaki Museum, 26-37.
- Cyril Mango (1978), "The Date of the Studius Basilica at Istanbul", *Byzantine and Modern Greek Studies* 4, 115-122.
- Malgorzata Martens-Czarnecka (2011), *The Wall Paintings from the Monastery on Kom H in Dongola* (B.M. Gostyńska, Trans.) [= Nubia 3, Dongola 3, PAM Monograph Series, ap.3], Warsaw.
- Malgorzata Martens-Czarnecka (2001), "Wall paintings discovered in Old Dongola", S. Jakobielski – P.O. Scholz (eds.), *Dongola-Studien: 35 Jahre polnischer Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches* [= Bibliotheca Nubica et Aethiopica 7], Warsaw, 253-284.
- John Meyendorff (1974), *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems* [Collected Studies-Variorum Reprints, ap. 26], London.
- John Meyendorff (1975), "Spiritual Trends in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Century", Paul A. Underwood (ed.), *Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background* [The Kariye Djami 4], London, 93-106.
- Gabriel Millet (1927), *Monuments de l'Athos, I. Les peintures*, Paris.
- Britta Müller-Schauenburg (2012), "Gregorios Palamas und die kulturelle Neugier – Relecture einer theologischen Leitfigur", Andreas Speer – Philipp Steinkrüger (eds.), *Knotenpunkt Byzanz, Wissensformen und kulturelle Wechselbeziehungen*, Berlin, 287-307.

- Raffaele Pettazoni (1946), "The Pagan Origins of the Three-Headed Representation of the Christian Trinity", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 9, 135-151.
- Gerhard Podskalsky (1977), *Theologie und Philosophie in Byzanz. Der Streit und die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15. Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung*, München.
- Chryssa Ranoutsaki (2011), *Die Kunst der späten Palaiologenzeit auf Kreta, Kloster Brontisi im Spannungsfeld zwischen Konstantinopel und Venedig*, Leiden.
- Ulrike Ritzerfeld (2014), "Bildpropaganda im Zeichen des Konzils von Florenz: Unionistische Bildmotive im Kloster Balsamonero auf Kreta", *Orientalia Christiana Periodica* 80, 387-407.
- Peter Schmidt (1993), *Aby Marbourg und die Ikonologie*, Wiesbaden, Mit einem Anhang von Dieter Wuttke.
- Hans-Joachim Schulz (1980), *Die byzantinische Liturgie, Glaubenszeugnis und Symbolgestalt*, 2. überarbeitete und erweiterte Auflage. Mit neuen Untersuchungen zur ältesten liturgischen Überlieferung und ihrer ökumenischen Bedeutsamkeit, Trier.
- Ioannis Spatharakis (1996), "Representations of the Great Entrance in Crete, Παράρτημα: The depiction of the Holy Trinity in St. Phanourios at Valsamonero, and a contribution to the date of its nave", Ioannis Spatharakis, *Studies in Byzantine Manuscript Illumination and Iconography*, London, 293-335.
- Ioannis Spatharakis (2005), *The pictorial Cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden.
- Anita Strezova (2014), *Hesychasm and Art: The appearance of new Iconographic trends in Byzantine and Slavic lands in the 14th and 15th centuries*, Canberra.
- Nikolaus Thon (1979), *Ikone und Liturgie* [Sophia. Quellen östlicher Theologie, αρ.19], Trier.
- Georg Troescher (1958), "Dreikopfgottheit", *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, IV. Stuttgart, 501-512.
- Vassiliki Tsamakda (2011), «Βιβλιοκρισία του: Ο. Γκράτσιου (2010), *Η Κρήτη στην Ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο», *Byzantinische Zeitschrift* 104, 199-208.
- Maria Vassilakes-Mavrakakes (1980-1981), "Saint Phanourios: Cult and Iconography", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 10, περίοδος Δ', 223-238.
- Maria Vassilaki (2009), *The Painter Angelos and Icon-Painting in Venetian Crete*, Farnham-Burlington.
- Maria Vassilaki (επιμ.) (2010), *The Hand of Angelos. An Icon Painter in Venetian Crete*, Farnham-Burlington, Athens, Benaki Museum.
- Tania Velmans (2006), "Le rôle de l'hésychasme dans la peinture murale Byzantine du XVe et XVIe siècles", Pamela Armstrong (ed.), *Ritual and Art Byzantine Essays for Christopher Walter*, London, 182-226.